

«Қазақ мұнайының ардақтылары» атты өмірбаян сериясы экономикамыздың стратегиялық саласы ретінде Қазақстан Республикасын әлемдегі мұнайлы елдердің қатарына қосу жолында өлшеусіз еңбек еткен ардагер мұнайшыларымыздың өшпес есімдеріне арналған.

«Мұнайшы» қоғамдық қоры

ҚАЗАҚ МҰНАЙЫНЫҢ АРДАҚТЫЛАРЫ

Өмірбаян сериясы

Басталуы – 2006 жыл

Қаламқас Сатыбалды

ТАҒЫЛЫМЫ ТЕРЕН ТАҒДЫРЛАР

Дүйсен Үсенов
Салых Рысқалиев
Хасан Тәжиев
Қуан Қазиев

Алматы 2011

УДК 622.32
ББК 33.36
С 23

С 23

Сатыбалды Қаламқас

Тағылымы терең тағдырлар – Алматы, 2011. 180 б.

ISBN 9965-816-39-5

Бұл кітапта елімізге белгілі мұнайшылар, ұзақ жылдар бойы «қара алтын» өнеркәсібінде басшылық қызметтер атқарған әмбебап мамандар, Кеңес одағының ең жоғарғы марапаттарына ие болған геологтар мен бұрғышылар – Дүйсен Үсенов, Салых Рысқалиев, Хасан Тәжиев, Қуан Қазиевтардың өмір жолы, стратегиялық аса маңызды саланы дамытудағы мол үлестері әңгімеленеді. Қазақстан мұнайының тарихындағы қадау-қадау оқиғаларға куә болған қайраткерлердің өмір жолдары кейінгі ұрпаққа үлгі боларлық. Кітап қалың оқырманға арналған.

УДК 622.32
ББК 33.36

ISBN 9965-816-39-5

© ОФ «Мұнайшы», 2011

Аңыз

Маңғыстау тарихы – алтын тамырлы тарих. Алтын тамырдың түбінде құпия-сырдың тұнып жатқан мол дариясы бар. Ол дарияның тілін тауып, сөйлесіп білетін бір адам бар. Ол адам – тарихтың майын ішіп, көзіне қалам тіреп ұйықтайтын, мігірсіз жазу жазатын жандар.

Маңғыстау түбегі – қазақ елінің алтын қазығы. Алтын қазықты айналып кете алмайтындардың барлығы осы мекенге келіп, ат басын тірейді. Өйткені, қара алтынның тайқазаны осы өлкеде қайнап жатыр. Асанқайғы бабамыз айтып кеткен жеті жұрт келіп, жеті жұрт кеткен қасиетті түбектің адам баласын өзіне тартатын құдіреті осы болса керек.

Асқан ақыл мен патша парасаттың ұлысы, үлкен рух иесі Пір Бекет ата Маңғыстау топырағында мәңгілік қоныс тепкен. Құс қанатындағы қиялдан дүниеге келген ғажайып өлкенің тал бесігінде тербеліп, 360 әулие жатыр.

Бұл Маңғыстаудан орақ ауыз, от тілді қара сөз зергерлері Мәтжан, Қарабала сынды билер, сүйегіне сөз қонған әйгілі Абыл, Нұрым, Қашаған сынды жыраулар, дауысы қозы көш жерден естілген әнші Қайып, ғашықтықтың құрбаны болған сұлу Ақбөбек, алтын жырдың ақиығы Сәттіғұл, ел тарихын күміс көмейімен жырлаған Адайдың жеті қайқысы – Әділ, Досат, Тұрсын, Өскінбай, Шолтаман, Тастемір осы топырақтан шыққан.

Маңғыстау – алтын балақты түлектерді бауырынан ұшырған киелі мекен. Халық аузында аты аңызға айналған тұңғыш геолог Оразмағамбет Тұрмағамбетұлы, шежіреші Алшын Меңдалиев, білікті дәрігер Естөре Оразақов, ұлы қаламгер Әбіш Кекілбаев, біртуар ғалым Серікбол

Қондыбай, ерен еңбекті зиялы жан Өтежан Алшымбаев, білімнің үздік саңлағы Қылыш Өтетілеуов осы топырақтың төл перзенттері.

Ел мен жердің тарихына ие болар ертеңгі ұрпақ. Жаксылар өткен жазира даланың, келбетті қаланың ғұмынамасының ұшқындай тарихын кейінге мұра етіп қалдыру – қолына қалам ұстаған жанның басты парызы. Тарихты жазу, тарихты сөйлету, тарихты айту – әр адамның төл топырағына деген перзенттік борышы. Борышты өтеу – парасатты іс.

Алғашқы бөлімде баяндалған Маңғыстау мұнайының тарихында тұла бойында тамырын тереңге тартқан өлкенің топырағына ат ізін салған зиялы жандардың зерттеулері мен түйіндеген игілікті істерінің бір көрінісі жатыр. Олар салған алтын соқпақтың бойында қасиетті жердің күре тамырына қан жүгіртетін зор қуат бар. Осы бөлімнің тағы бір арқауы – мұнайлы түбекке еңбегі сіңген жандардың еңбек мектебі мен рухы шарболаттай, асқақ үнді ерен еңбек иелерінің айбынды бейнесі.

Тіршіліктің тегі жоқ, ит байласа тұрғысыз қу даланың бақ көтеріп, кемелденуі – асып-төгілген мол қазынаның арқасы. Үш қиян жайлаған қатал өлкенің табиғатының жүзін жылытып, омырауын идірген айналайын адамдардың қос алақаны. Тас бауыр топырақты елжіретіп, қара алтынын дария ғып ағызған қайраттың күші, еңбек дауылын тұрғызған жігерлі жандардың дауысы. Ғұмыр-тарихы киелі түбектің тыныс-тіршілігімен біте қайнасқан ардақты төрт азамат – Дүйсен Үсенов, Салық Рысқалиев, Хасан Тәжиев, Қуан Қазиевтің өмір жолдары, жасампаз істері, ерен ерліктері осы кітапта түбегейлі айшықталады.

МАҢҒЫСТАУ МҰНАЙЫНЫҢ ТАРИХЫНА ШОЛУ

Заманымыздың заңғар жазушысы Әбіш Кекілбаев Маңғыстаудың қасиеті туралы былай деп суреттейді: «Бір аңызда Түркістандағы Құқай тауының бір шоқысына шығып отырған Дәніспанға бір дәруіш кеп, сұлтан Хуббидің кереметтеріне тәу ету үшін Маңғыстауға барғысы келетінін айтады. Дәніспан дәруішке ерейін деп орнынан тұрып бара жатқанда, таудың шоқысы: «Мен де көрейін» деп едім деп ыңырсыды. «Олай болса, мен саған мініп барайын» деп Дәніспан шоқыға кеп қайта отырады. Тау батысқа қарай жүріп береді. Маңғыстауға жеткесін:

«Киелі жерге көліктен түсіп, жаяу барған дұрыс», – деп орнынан тұрып кетеді. Тау жеткен жерінде тұрып қалады. Дәніспан – Маңғыстау түбегіндегі Таушық кентінің шығыс жақ іргесіндегі окшау тау». (Әбіш Кекілбаев, «Түркістан тағылымы», («Тарихы терең Түркістан» кітабы, Алматы, «Білім» баспасы, 2000 ж.).

Аңыз тектес әңгіме болса да, осы бір мысалдан қазыналы түбектің өзіне ғана тән бір қасиетін көруге болады. 360 әулие мәңгілік қоныс тепкен қасиетті топырақтың екінші бір қасиеті – оның әлемді аузына қаратқан қара алтыны.

Мұнай тарихын әріден қозғайтын болсақ, адам баласының мұнайды өзінің қажетіне жарата бастаған мезгілі 6-8 мың жыл шамасы болды деген пікір күні кешеге дейін айтылып келген. Ал, археологтар бұл пікірді өзгертіп, адам өміріндегі мұнайды пайдалану тарихын өте көне тас пен қола дәуіріне меңзейді. Қалай десек те, мұнайдың адамзат өмірінде ерекше орын алатындығы өте ертеде дәлелденген.

Тарих беттерінде қатталып жазылған мұнай туралы мағлұматтарда Маңғыстауда тұңғыш экспедициялар І Петрдің тұсында жіберілген. Қазыналы түбекке алғаш рет 1703 жылы В. Майер есімді зерттеуші келген. Ал, XVIII ғасырда Маңғыстауға арнайы сапармен шыққан топтардың ішіндегі көрнектілері А. Черкасский, М. Травин, Ф.И. Симонов, А.И. Нечаев басқаратын экспедициялар. Осы XVIII ғасырда Ф.И. Симонов тұңғыш рет Маңғыстаудың картасын жасап, А.Черкасский «Қараған түп» мүйісіне қамал салдырды.

Маңғыстау жеріне аса қызығушылық танытқандардың қатарында XIX ғасырдағы Ф.Ф. Бергтің, Э.А. Эверманның, Г.О. Карелиннің экспедицияларының аттары аталады. Олардың мақсаты – түбекке орнығу үшін бекіністер салу, жарты аралдың жер қойнауындағы қазба байлықтарды зерттеу болатын. Осы кезеңде патшаның география ғылымына аса ауқымды үлес қосқан Л.И. Голенишева (Кутузова) еді. Ол Үстірт бойының Сам-Сарша құмдарының географиялық картасын жасады. Ал Ф.Ф. Бергтің 1825 жылы Сарайшықтан басталған экспедициясы кезінде көп мәселелер анықталған. Экспедиция Арал-Каспий теңіздерінің арасын аралаған кезде Үстірттің үстімен өткен, биологиялық-геологиялық зерттеулер жүргізген. Маңғыстау өлкесінде «мұнай бар» деген жазбаша деректер де тұңғыш рет осы қарсандарда дүниеге келді.

Маңғыстау өлкесін зерттеуде Г.О. Карелиннің сіңірген еңбегі айтарлықтай. Белгілі саяхатшы, табиғат зерттеушісі 1932 жылы Маңғыстау-

ға ірі экспедиция ұйымдастырды. Әрине, экспедицияның алдына қойған мақсаттары сан-салалы болатын. Оны саяхатшының мына сөздерінен байқау қиын емес: «Каспий теңізінің солтүстік-шығыс жағалауы өзінің географиялық жағдайы қажет ететін дәрежеде ешқашан зерттеліп көрген емес. Осынау ұлан-асыр, әрі маңызды кеңестік келешекте Орта Азиямен екі ортадағы сауда және саяси байланыстарымызға жол ашатын жерлерге жалғасып жатыр... Көзбе-көз таныса келіп, байқауымызша 4 түрлі бағытта зерттеулер жүргізіледі. 1. Балық байлығы. 2. Сам суларының шын құпиясын анықтау. 3. Адай тайпасы халықтарының ахуалын зерттеу. 4. Каспий теңізінің қайрандалу сырларын ашу» (Ә. Кекілбаев «Ұйқыдағы арудың оянуы»).

Патша өкіметі шығарған экспедициялардың мақсаты мұнай іздеу екендігі өте құпия ұсталған. Экспедиция күнделігінде жазылған Карелиннің мына сөзіне назар аударайық: «Мен бір тамашаны көрдім. Ескегіміз қайранға әр тиген сайын майлақы жасыл бірдеңелер су бетіне жүзіп шығады... Оны тексеріп көріп едік, Каспийдің батыс жағалауы мен шығыс жағалауы шылқи бөгіп жатқан тап-таза мұнай болып шықты» (Бұл да сонда). Карелиннің түбекке келген түпкі мақсаты – Маңғыстау жерінде қандай қазына байлықтың бар екендігін танып, білу болғандығын жоғарыда келтірген пікірінен көруге болады.

XIX ғасырдың соңғы 70 жылдарында А.И. Антиповтың, Л. Турконың зерттеулері де жарты арал байлығының ашылуына өзіндік үлестерін қосты. Ол Ақтау-Қаратау бойларын зерттеді. М.И. Иванин мен И.И. Ильминскийдің зерттеулері де Ақтау-Қаратау аралығында жүргізілген. Олар Бөрлі, Сиырсу маңында мұнайдың нышанын анықтады.

Маңғыстау түбегіндегі қазба байлықтарды игеру алдымен көмір өндірісінен басталды. Бұл салада Цулукидзенің еңбегі айтарықтай демекпіз. Патша сарайының кен істері жөніндегі кеңесшісі болып қызмет жасайтын Цулукидзе Маңғыстауға келіп, кен орындарын түгелдей аралап көреді. Көрген-білгендерін жинақтаған ол Маңғыстау түбегінің өндірістік маңызы бар деген қорытынды шығарады.

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында Маңғыстау өлкесіне геологиялық зерттеулер жүргізген талай-талай жиһанкездер болған. Солардың ішінде 20 жылға жуық зерттеген Н.И. Андрусовтың орны бір бөлек. Сапар кезіндегі көрген-білгендерін түйіп, Маңғыстаудың қазба байлықтарын сипаттайтын кітап та жазып шығарған адам. Кейін

бұл өлкеде Н.И. Андрусовтың шәкірттері М.В. Баярунас, В.В. Мокринскийлер болып әр бағыттарда зерттеу жұмыстарын жүргізді. В.В. Мокринский түбектің геологиялық картасын жасаса, М.В. Баярунас таскөмір, фосфорит кендерін ашқан.

Ғылыми тұрғыдан мұқият зерттелмегенімен, аракідік келіп кетушілердің пікірінше, Маңғыстауда мұнай бар деген түйін расқа шығарылады. Белгілі саяхатшы Григорий Силыч Карелин жерден шыққан тастың бетіне мұнайдың белгісінің бар екенін көрген соң, XIX ғасырдың басында Қарабұғазкөл, Маңғыстау түбегін, Үстірт бойын зерттеп бастайды.

Лейтенант И.А. Жеребцов «Волга» кемесімен 1847 жылы Каспий теңізінің Бакуден Гурьевке дейінгі жағаларын өлшеп, бейнелеп береді. Академик Н.И. Андрусов 1877 жылы Каспий сырт жағында геология маршрут зерттеуін жүргізді. Оның 1915 жылы «Мангышлак» атты монографиясы жарық көрді.

Маңғыстау жерін зерттеушілер әр кезде де жеткілікті болған. Олар көмір, темір, мыс, марганец, қалайы, фосфорит кендерін ашты. Ал мұнай саласында Г.О. Карелиннен кейінгі екінші рет пікір ұсынған адам – Насибьянц. «Мангышлакнефтегазразведка» кешенді экспедициясының бас геологы, Лениндік сыйлықтың лауреаты В.П. Токаревтің айтуына қарағанда, жиһанкез Г.А. Насибьянц 1901 жылы «Тасбас» құдығынан мұнайдың нышандарын анықтайды. Ал 1911 жылы М.В. Баярунас «Қанға бабада» (Түбіжік) мұнай бар деген қорытындыға келеді.

Экспедицияларға жергілікті халық та мүмкіндігіне қарай көмектесіп отырған. Маңғыстау түбегіне қатысты тарихи әңгімелерде солардың бірі – Оразмағанбет Тұрмағанбетов екені жиі айтылады. Бұл жөнінде М.В. Баярунас экспедициясында болған Н.И. Лупов былай деп жазады: «1928 жылы 24 жастағы студент Михаил Викентьевич Баярунастың геологиялық отрядында прораб болып істедім. Форт-Александровскіден түйеге, атқа мініп, Қаратауға қарай жолға шықтық. Шығыс Қаратаудың оңтүстік-шығыс бетіндегі «Қызыл су» құдығының басында аялдама жасады. Бізге сакал-мұртын тықырлап қырғызып тастаған, етжеңді, орта бойлы орта жастағы бір кісі келіп жолықты. Орыс тілін жақсы біледі екен. Ол – Оразмағанбет Тұрмағанбетов екен. Ғалымдар келіп жатыр дегенді естіп, бізді қонаққа шақыра келіпті. Дастарқан басында әзіл-қалжыңын араластыра отырып, өзінің де осы

түбектің қазба байлығымен шұғылданып жүргенін айтты. Біз ол арада төрт күн кідірдік. Тұрмағанбетов бізді жалаңаштанып жатқан құмтас қыратына апарып, аумағы онша үлкен емес жосалы төбені көрсетті. Менің көзімше басқа кен орындары жөнінде ештеңе айтқан жоқ. Онда әңгімесін М.В. Баярунасқа оңаша айтқан болу керек. Біз аттанарда О.Тұрмағанбетов М.В. Баярунасқа бір боз ат сыйлады. Келесі жазда келгенімізде М.В. Баярунас оған радиоқабылдағыш әкеліп сыйға тартты. 1930 жылы М.В. Баярунас О. Тұрмағанбетовпен «Қанға баба» деген жерде кездесті. Бірақ мен ол кездесулерінде болған жоқпын. (Ә. Кекілбаев. «Ұйқыдағы арудың оянуы»).

Осы Оразмағанбет ағамыз артынан Д. Архангельский деген геологпен бірге жұмыс істеп, қыраттың ең қиын қолтықтарында қазба жұмыстарын жүргізіп, зерттескен екен. Ағамыздың өзі терең білімді, оқымысты болған, сол кездің өзінде ол төрт тіл білген. Үйінде үлкен кітапханасы да болыпты. Қызылдар қырғыны тұсында, бертін 30-шы жылғы аштық кезінде ағамыз репрессияға ұшыраған. Кейін оның кітапханасы Ғылым академиясына өткізіледі.

Кәрі Каспийдің шығысында орналасқан оның аумағы Өлі Қолтық қойнауынан басталып, түстігінде түрікпеннің Қарабұғаз көліне дейін, шығысында Арал теңізіне дейін тартылған. Желі борап, құмы гулеген Үстірт қыратындағы тау қалдықтары ежелгі Сармат теңізінің шеті осы болғанын айғақтайды. Құм жұтқан теңіздің орны болған бұл жердің бар байлығы, тарихы қойнында. Талай ғалымдар оның құпиясын ашуды өзіне арман еткен. Атақты геолог Н. Андрусов Маңғыстауды «палеонтология дәуірінің ашылмаған оқулығы» деп атап кеткен. Түбектің географиялық орналасуы да қызық. Үстірттегі ең биік нүкте теңіз деңгейінен 342 метрде болса, Каспий бойы ойпатындағы Қарақия Еуразия материгіндегі ең төменгі нүкте болып саналады. Ол теңіз деңгейінен 132 метр төменде орналасқан.

Маңғыстау ежелден екі континенттің бірінен-біріне өтетін үлкен жолында жатқан алып, құмды дала. Осы даланы кешіп парсының, үндінің көпестері Еуропаға жол тартқан. Ол жақтан да шығыстың «Жібек жолына» шыққан саудагерлер осы жолдармен келген. Шөлден қатып, аңызакқа шыдай алмай келе жатқан керуендер қазақтар қазған тас құдықтардан суының суығы шекесінен шығып шөлін қандырған. Әрине, бұл жерде қантөгіс те аз болмаған. Қазақ пен түрікпен болып бір соғысса, ел ішін алапайдай бүлдіріп жүретін бүлдіргі бай-манаптар

ру намысы деген жалған намысты қоздырып, туғандар бір-бірімен де аз қырылыспаған. Соның белгілері ретінде Маңғыстаудың ұшы-қиырсыз даласының өне бойында жалғыз қабір, шағын қорымдар көптеп кездеседі. Сөйтіп, Маңғыстаудың ең даласы қазағымның қаны мен теріне аз суарылмаған...

Маңғыстау мұнайының бағын кеңес үкіметі жылдарында ашқан академик Қаныш Сәтбаев «Жақсыдан шарапат демекші», күні бүгінге дейін маңғыстаулық мұнайшылар оның есімін ризашылықпен еске алады.

Қанекең Ғылым академиясының президенті болған уақытынан бастап Үкіметтің назарын Батыс Қазақстанның қазба байлықтарына, оның ішінде Маңғыстаудың мұнайына көңіл аударта бастайды. Атырауда Академияның көшпелі сессиясын өткізіп, онда басқа мәселелермен қатар Үстірт пен Маңғыстауда геологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізу туралы шешім қабылдатқызады. Одақтық орта машина жасау министрі Е. Славскиймен жақын таныстығын да пайдаланып, ұлы ғалым Маңғыстауға олардың назарын аударта біледі. Кейін, Маңғыстау мұнайының мол қоры бар екені белгілі бола бастағанда, сол кезде Кеңес Одағын басқарған Хрущев оны Түрікменстанға қаратпақ болғаны да белгілі. Сонда білек сыбана араласып, одақтағы барлық таныс-білістерін қосып, кара алтынның отаны, ежелгі қазақ жерін Қазақстанның құрамында қалдыртқан да Қаныш Сәтбаев еді. Бұл іске Д. Қонаевтың да қосқан үлесі бар көрінеді, дегенмен одақтық геология министрі, жақсы танысы Сидоренконы араластырып, Үкіметтің үлкен жиналысында Маңғыстау тағдырының дұрыс шешілуіне Қанекенің қосқан үлесі молдау екенін бәрі де айтады.

Жарты аралдың жер қойнауында үлкен мұнайдың бар екені анықталған соң, 1934 жылдан бастап, Маңғыстаудың мұнайын зерттеу қолға алынады. «Главуголь», «Главнефть», «Главцветмет» бірлестіктерінің жанынан жаңа экспедициялар құрылып, Маңғыстауға аттанады. «Оған себеп болған, – дейді атақты геолог, Ленин сыйлығының лауреаты В.П. Токарев жолдас, – В.В. Мокринскийдің алғашқы сапарлары кезінде Маңғыстау өңірінен жинастырған түрлі тастары. Олар Ленинградқа апарылып, Тау-кен институтының ғылыми зертханасына қойылыпты. Кейін осы тастардың сырын анықтау кезінде оның құрамында аса қымбат қоспалардың бар екендігі дәлелденді. Міне, осы кезден бастап түбек байлығын зерттеу үшін бірнеше экспедициялар жіберілді».

1934 жылғы Алексейчуктың зерттеулерінің нәтижесінде Маңғыстауда мұнай мен газдың бар екендігі ғылыми тұрғыда дәлелденді.

Маңғыстау байлығын зерттеуде Бүкілодақтық геологиялық-барлау ғылыми-зерттеу институтының еңбегі айтарлықтай, 1940 жылдан бастап осы институттың Маңғыстау бөлімшесі жұмыс жасады. Олар өлкенің бірқатар жерін қамтитын мұнай мен газ кендерінің орналасуы жөніндегі схема-картаны дүниеге әкелді. Түбектегі соғысқа дейінгі 1937-1941 және соғыстан кейінгі 1947-1949 жылдардағы геологиялық зерттеу жұмыстарын профессор В.В. Мокринский басқарды. Осы кезде Орталық таулы Маңғыстаудың геологиясы мен көмірлі кен орындары тыңғылықты зерттелді. Зерттеулердің нәтижесінде 1939 жылдан бастап Таушықтағы көмірді өндірістік негізде игеру қолға алынды. Ел басына күн туған қиын кезеңдерде, әсіресе еліміздің еуропалық бөлігі жау қолында қалғанда Таушық көміріне деген сұраныс өсті.

Геологтар соғыстан кейін Маңғыстау өңірінен негізінен мұнай іздестіре бастады. 1947-1948 жылдары ВНИГРИ-дің геологтары А.А. Савельев пен Н.Ф. Кузнецова-Савельева алғашқы аумақтық геологиялық карта түзу жұмыстарын Солтүстік Ақтау өңірінде жүргізді. Сонымен қатар олар Бозашы түбегіне қарай бірқатар геологиялық зерттеу сапарларын атқарып, «түбектің терістігінде Бозашы дөңі болуы керек» – деген алғашқы жорамалын жасады.

1949 жылы академик Қаныш Имантайұлы Сәтбаевтың басшылығымен Атырау қаласында Қазақ КСР Ғылым Академиясының көшпелі сессиясы етті. Көшпелі сессия Батыс Қазақстан өңірінің өндірістік күштерін зерттеу және игеруге арналып, геологиялық және пайдалы қазбаларды іздестіру (мұнай, көмір), энергетика, химия мен металлургия, өндірістік құрылыс материалдары, балық өнеркәсібі, ауыл шаруашылығы мәселелері кешенді түрде қаралып, кеңінен талқыланды. Оның ішінде мұнай іздестіру жұмыстарына басымдық берілді. Соның нәтижесінде Маңғыстауда жұмыс істеген ВНИГРИ-дің және «Қазақстанмұнай» бірлестігінің Маңғыстаудағы экспедициялары 30-дан астам мұнай мен газ жатқан дөңдерді анықтап, терең барлау бұрғылауға үш құрылым дайындады.

Маңғыстау түбегінің қазына байлығын ашу мен игеруде Форт-Шевченкодa құрылған «Мангышлакнефтегазразведка» тресінің маңызы ерекше болды. Оларға қосымша «Гурьевнефтегеофизика» тресі мен Батыс Қазақстан геологиялық басқармасы зерттеу жұмыстарын

жүргізіп, алты аймақтың құрылымын жасады. Оларға Өзен, Жетібай, Бозашы, Каспий теңізінің жағалауы, Бекі-Басқұдық, Ақтау-Қаратау сілемдері, Тасбас, Арман, Қарашажи, Алатөбе аймақтары кіреді.

Түбек барлаушылары Қорғанбай, Еспелі сай, Шөмішті, Жұман, Жарылғас, Құлтай өңірлерін зерттеп, аталған аландардың перспективалары анықталды.

Сондай-ақ, 50-ші жылдардың аяғы және 60-шы жылдардың басы жаңа аймақтарды, атап айтқанда, Оңтүстік Маңғыстауды іздеу жұмыстарының саласына тартылумен сипатталады. 1957 жылы осы ауданда мұнай мен газ кен орындарын анағұрлым егжей-тегжейлі зерттеу үшін «Қазақстанмұнай» бірлестігінің құрамында «Маңғышлақ-мұнайбарлау» тресі ұйымдастырылды, кейін ол Қазақ КСР Геология министрлігінің Батыс Қазақстан геологиялық басқармасының қарауына көшті.

Біздің келесі бөлімдерде аты аталып, Маңғыстау мұнайына жасаған орасан зор еңбектері толықтай қамтылатын төрт кейіпкеріміз осы жылдары ұйымдастырылған Маңғыстау өлкесінің табиғи байлықтарын зерттеген алғашқы геолог-барлаушылардың қатарында болғандықтан, 1951 жылдан басталған Маңғыстаудағы зерттеу жұмыстарында үлкен шараларды ұйымдастырған «Маңғыстаумұнайгазбарлау» тресі барлау жұмыстарына толық тоқталғанды жөн көрдік.

1951 жылы «Қазмұнайбарлау» тресінің геологиялық-іздеу конторасының бұрғылау партиясы Қаратоннан Маңғыстауға ауыстырылып, осында бұрғылау жұмыстарын жүргізеді. Алғашқы бұрғыны олар бұрын зерттелген Түбіжік қыратына салады. Бұл жұмыстар ұжым бастығы Ожақай Бегалиевтің басшылығымен жүргізіледі. Ал осы бұрғылау партиясының аға геологы Абат Оразалин екен. Екеуі де кейін Маңғыстаудың үлкен мұнайын алғашқы ашушылар ретінде зор құрметке бөленген жандар. Ожақай Бегалиев кейін «Қазақ КСР-на еңбек сіңірген геолог-барлаушы» атағын алған. Ол ұзақ жылдар бойы «Қазақмұнайгазбарлау» басқармасы бастығының орынбасары, Каспий мұнай барлау терең бұрғылау экспедициясының бастығы қызметтерін атқарды.

1951 жылдан бастап, Ленинград қаласында орналасқан КСРО-ның «Мұнайды ғылыми-зерттеудің Бүкілодақтық геологиялық-барлау институты» да Маңғыстауда кешенді жұмыстар жүргізе бастады. Оның басқармасы Баутино кентіне қоныстанған еді. Мұнда табысты барлау жұмыстарын жүргізген Б. Дьяков, Н. Черепанов деген ғалымдарға

кейін Лениндік сыйлықтар берілді. 1955-56 жылдары Қарасаз-Тасбас аймағында «Қазмұнайбарлау» тресі 12 мұнара орнатып, тереңдіктері 500-700 метр болатын бұрғылар салды. Бірақ бұл жерлерден мұнай емес, триастың аргиллиты деген қоймалжың, қызыл-қоңыр сұйықтық шықты. Сонымен, 1956 жылдың аяғында бұл жерді бұрғылау ісі доғарылды.

Маңғыстауда мұнайдың мол қорының бар екені белгілі болады, тек соны табу керек. Қаныш Сәтбаев бастаған геолог-ғалымдар да осыны растап бағады. Республика Үкіметі бұл істі зерттеуді шындап қолға алады. Соның нәтижесінде 1957 жылдың ақпанында республикалық «Қазақстанмұнай» бірлестігінің бастығы С. Өтебаев қол қойған «Маңғыстаумұнайгазбарлау» тресі құрылды.

1957 жылдың көктемінде ашылған оның кеңсесі алғашында Форт-Шевченко қаласындағы ескі үйге орналасады. Трестің алғашқы басқарушысы болып Орынбай Бердіғожин тағайындалады. 1951 жылы «Қазақ КСР-нің еңбек сіңірген мұнайшысы» деген құрметті атаққа ие болған азамат. «Еңбек Қызыл Ту», «Құрмет белгісі» ордендерін де алған. 1984 жылы 74 жасында Жаңа Өзен қаласында дүниеден өтті.

Трестің алғашқы бас геологы болып кейін Лениндік сыйлықты алған атақты мұнайшы Валентин Токарев Маңғыстау мұнайына зор еңбек сіңіріп, жүздеген шәкірт тәрбиелеп шығарған адам.

Форт-Шевченкоға трест құрамыз деп Сафи Өтебаев бастаған республиканың білікті мұнай мамандары АН-2 ұшағымен ұшып келгенде оларды ауданның сол кездегі бірінші хатшысы Мазан Халелов пен аудандық атқару комитетінің төрағасы Елмырза Ерекенов қарсы алады. Трестің бас инженері болып Мырзаш Берғалиев тағайындалады. Жаңа трестің құрамына Маңғыстауда жұмыс істеп жатқан геологиялық-іздеу экспедициясы, топографиялық партия, автокөлік конторасы, жұмыспен қамтамасыз ету бөлімі, радио және құрылыс цехтары, топогеодезиялық партия мен материалдық-техникалық жабдықтау базасы енгізіледі.

Өз алдына шаңырақ тіккен трестің алғашқы бұрғы салған өңірі бұрын зерттелген Түбіжік болды. Жұмыс қолы жетпегендіктен оған жергілікті жастарды икемдеу жұмысы да бір мезгілде жүргізілді. Та-лабы бар жастарды Алматы мен Мәскеудің оқу орындарына жіберіп, ал жұмысшыларды жергілікті жерлерде дайындау курстары да ұйымдастырылды. 1958 жылы ұйымдастырылған осындай курске Таушық орта мектебін бітірген 30 бала қабылданды. Онда Хасан Тәжиев, Мыр-

заш Берғалиев секілді инженерлер сабақ береді. Хасан Тәжиев Мәскеудің Губкин атындағы мұнай институтын бітірген білікті маман еді. Оның тіпті әкесі де мұнайшы болған. Кейін ол «Қазақ КСР-нің еңбек сіңірген мұнайшысы» құрметті атағын және бірнеше орден-медальдар алған адам. Артынан оның «Тәжиев мектебі» деп аталған курсынан 4 бұрғылау бригадасы ұйымдастырылды. Оқытылуға ауыр тиеді деген мұнай терминдерін өздігінен аударып, қолма-қол сөздік те жасап отырған.

Айнала құла түз, көз көрімде ұшқан құс көрінбейтін қу мекиен да- лада сөйтіп жаңа трестің жұмысы басталып кетеді. Алғашқы бұрғы салған Константин Бураков деген бұрғышы еді. Күнбе-күнгі тыным- сыз жұмыстардың бірінде Түбіжіктен мұнайдың белгілері бар сұйық- тық шықты. Бірақ бұл мұнайлы қыртыстың бергі қабатында бола- тын сұйықтық мұнайдың өзі әлі де тереңде екенін көрсетті. 917 метр бұрғыланғаннан кейін Түбіжік мұнайының сапасыз екендігі білінді. Сондықтан алғашқы жобадағы 3000 метрге дейін бұрғылау жобасы орта жолда тоқтатылды. Сөйтіп, трестің алғашқы жұмысы осылай сәт- сіздікке ұшырады.

Енді Қошанай алаңын бұрғылау ісі қолға алынады. Сонымен қатар Бозашы түбегіндегі Қызан құрылымына да үлкен үміт артылады. Алып бұрғылау мұнараларын бір жерден екінші жерге көшіру де қиямет жұмыс. Қолда бар техниканың бәрін жегіп, көшіру жұмыстары баста- лады. Иесіз мекендерге көшетін геологтарға жергілікті халық қатты көмектеседі. Олар геологтарды киізбен, ет, сүт өнімдерімен камтама- сыз етеді.

Әсіресе аңызак ыстықта адамның шөлін бірден басатын шұбаттың дәмі геологтардың есінен кетпестей болады.

Не нәрсенің де басы қатты болса, аяғы тәтті болады емес пе?

«Маңғыстаумұнайбарлау» тресінің Қошанай мен Қызандағы жұ- мыстары да сәтсіз аяқталады. Бұл алдымен республикалық «Қазақстан- мұнай» бірлестігін састырады. Мұнай қоры мол деген ғалымдардың болжамына сүйеніп, Маңғыстаудың үлкен мұнайын ашу үшін Одақтық министрліктен аса үлкен көлемде қаржы бөлдіріп, тресті құрған со- лар еді ғой. Сондықтан Алматыда шұғыл түрде екі бірдей өндірістік сейсмикалық партия құрылып, бірлестік оны Өзен алқабына жібереді. Бұл жобаны жасауға бірлестіктің Сафи Өтебаев бастаған барлық бі- лікті мамандары қатыстырылады. Осы партияларға басшылық ету

жұмысы белгілі мұнайшы Нәрен Имашевке жүктеледі. Бұл кісі де кейін «Қазақ КСР-нің еңбек сіңірген мұнайшысы» құрметті атағын алған адам. Сонымен бірге ол 1966 жылы басқалармен бірге Лениндік сыйлық алған. Ал «Маңғыстаумұнайбарлау» тресінің бірінші басшылары О. Бердіғожин мен А. Захарченко орындарынан алынады. Трестің басқарушысы болып сол кезде жасы 30-ға да жетпеген Халел Жағыпарұлы Өзбекқалиев тағайындалады. Мәскеудің И. Губкин атындағы мұнай институтын бітірген Халекен ол кезде мұнай барлау ісінде біршама тәжірибе жинақтап үлгерген еді. Треске басшылыққа жіберерде ол республикалық «Қазмұнайбарлау» бірлестігінің Мақат конторында бас инженер болып істеп жүрген екен. Ол кезде сенің көнген-көнбегеніне қарамайды, коммунист болсаң болды, айтқанын орындау керек. Халекенді де Ембіден жер түбі Форт-Шевченкоға жібере салады... Бірақ бұл сапар Халекен үшін қайырлы болды. Алла оған бұл сапарда үлкен бақ беріп, ол Маңғыстаудың мұнай майданында алдыңғы қатардағы алғыр командир болып, алынбайтын қамалдардың бәрін де жеңіп отырды. Соның арқасында ол өзін де, қол астындағы еңбеккерлерді өшпес даңққа бөледі. Кейін Халекен есімі Қазақстан мұнайының тарихында алтын әріптермен жазылатын ерлердің бірі болды. Ол сол кездегі Одақтағы ең үлкен сыйлық – Лениндік сыйлықтың лауреаты болды, Ленин, Еңбек Қызыл Ту ордендерімен марапатталды. «Маңғыстаумұнайгазбарлау» тресінен өсіп, ол кейін Қазақстанның Геология министрінің орынбасары болып ұзақ жылдар еңбек етті.

...«Маңғыстаумұнайбарлау» тресіне жаңа бастық болып Халел Өзбекқалиев келеді. Ал бас инженер болып Асабай Хисметов тағайындалады. Сол кезде Дүйсен Үсенов «Жетібаймұнайбарлау» бөлімінің бастығы, Хасан Тәжиев бас инженер, Салық Рысқалиев бұрғылау шебері, Қуан Қазиев осы бөлімшеде өндіріс бөлімін басқарады.

Бас геолог болып Валентин Токарев қала береді. Бұл уақыттарда Қы-зан мен Түбіжіктегі терең бұрғылау жұмыстары аяқталып, енді Маңғыстаудың сусыз, далалы шөлейт алқаптарына терең бұрғы салу жұмыстары жоспарланды. Сондықтан терең бұрғылау қондырғыларын Жетібай мен Өзенге көшіру жұмысы қолға алынады. Қызан-Тиген-Шетпе-Жетібай бағытымен терең бұрғылау қондырғыларын сүйреген тракторлар керуені шағыл құмды даланың шаңын аспанға көтеріп отырып, он тәулік дегенде Жетібайға зорға жетеді. Ал мұнайшылардың отбасылары жаз бойы көшумен болады. Қияқты жусан мен мортқы,

ебелек, анда-санда ақ селеу ғана бетін жауып жатқан құмды даланың аңызак желді аптабы тіпті орасан болатын. Бірақ адамдар да алған беттерінен қайтпай, жел мен күнге беттері тотығып, осынау жерлерде өздеріне жеңіл баспаналар тұрғызып, іске кіріседі. Қазақтың қарайған бейіттерден басқа белгісі жоқ елсіз даласында сөйтіп, 1957 жылы алғашқы рет терең бұрғылау жұмыстары жүргізіле бастайды.

Бұл жердің «Жетібай» аталуының өзіндік тарихы бар. Жетібай – осы жерге қоныстанып, еселі еңбек етуінің нәтижесінде байыған жеті жігіттің мекені болған жер деседі. Айта кететін жәйт, бұл жерлерге бұрын 22 тайыз бұрғылау мұнаралары орнатылып, одан нәтиже шықпаған соң енді терең бұрғылау жұмысы қолға алынған. Бірақ тайыз бұрғылаудың нәтижесі бойынша бұл жердің құрылымдық картасы жасалған еді.

Терең бұрғылау жұмыстары да бірден нәтиже берген жоқ. Тек 1960 жылдың ақпан айында 1715 метр тереңдіктен бұрғылау шебері Салых Рысқалиевтің бригадасы алғаш рет Жетібай мұнай кенішінен керн (тас) алған. Сол кернді көрген тәжірибелі геологтар қара алтынға қолы жеткендерін біліп, бәрі де «уралап» қоя береді. Кейін бұл сұйықтық Мәскеудегі сараптау аппараттарымен тексерілгенде жоғары сападағы мұнай екендігі ғылыми жолмен анықталады. Артынан, 1961 жылдың шілде айының 5 жұлдызында 2100-2200 тереңдік аралығынан нөмірі алтыншы ұңғыдан осы жерде алғашқы мұнай бұрқағы да атылады. Сағым кезген ұшы-қиырсыз сары даладан іздегенін тапқан геологтардың бұл жолғы қуанышы да шексіз еді... Ал қара алтын бұрқағының биіктігі 53 метрлік мұнарадан да асып кетеді. Жұмыс орнының бәрін мұнай жауып, жұмысшылар жүре алмай қалады. Мұндай молшылыққа дайындығы жоқ мұнайшылар 3 күн бойы атқылаған бұрқақпен өздерінің 3000 тоннаға жуық мұнайды далаға жібергенін де білмей қалады. Ал мұнайдан болған көлшіктің көлемі жарты шақырымға созылып кетеді. Бірақ бұл «Маңғыстауда мұнай жоқ, ол ғылыми-зерттеу институтының ақшаны босқа шашып жатқан ысырабы» деген Мәскеу керауыздарының аузын жабады. Маңғыстаудың сол мұнай бұрқағы «Геологтардың шөлдегі ерлігі» деген атпен орталық телеарнадан көрсетіледі. Ол кезде Мәскеуден көрсетілетін жалғыз арнаны бүкіл КСРО қол асты көретін еді ғой. Оның жаңалықтары бүкіл елге тарайтын.

Жетібайдан мұнай бұрқағы ататын мезгілдің сәл алдында Жетібай мұнай барлауының бастығы Дүйсен Үсеновті орнынан алып, орнына

Хасан Тәжиевті басшы етіп тағайындайды. Ал Қуан Қазиевті уақытша бас инженер етіп қояды. Дүйсен Үсеновті бұрғылау жұмыстарының қауіпсіздігін қамтамасыз ететін бөлімге бастық етіп жібереді.

Мұнай бұрқағын басуға екі бригада құрылып, оның бір тобын бұрғылау шебері Салых Рысқалиевтің, екінші тобын бұрғышы Жолдас Токжановтың бригадасы басқарады.

Бұрқакты тоқтату кезінде мұнай тарихында аты жиі аталатын басшылармен қатар Дүйсен Үсенов, Хасан Тәжиев, Қуан Қазиевтердің басшылық жасап, қызмет көрсеткендігін айтып кеткеніміз жөн болар.

Сол күні Жетібайдан таңертең кеткен радиограмма арқылы фонтан хабары Форт-Шевченко қаласындағы трестің бастығы Халел Өзбекқалиевке, одан Гурьевке, одан Алматыға, әрі қарай Мәскеуге жедел жетіп үлгерген. Сөйтіп, бұл қуанышты хабар аса үлкен жылдамдықпен Одақтың түкпір-түкпірін шарлап кете берді де, Маңғыстау есімін әпсәтте-ақ әлемге паш етті.

Көп кешікпей ұшақпен Гурьев қаласынан Батыс Қазақстан геология басқармасының бастығы Е. Иванов пен бас геологі Н. Имашев келді.

Олардың артын ала бірнеше сағаттан кейін өмірінде Маңғыстау жерін басып көрмеген КСРО Геология министрінің орынбасары Б.Н. Ерофеев және Қазақ КСР Геология министрі Ш.Е. Есенов, КСРО Геология министрлігіндегі геология басқармасының бастығы Н.А. Калинин Жетібайға ұшақпен келіп қонды.

Осылай Жетібай алаңындағы №6 терең бұрғылау ұңғысынан атқылаған алғашқы қуатты мұнай фонтаны тек қана Қазақстанда емес, бүкіл Кеңестер Одағында Маңғыстау мұнайлы аймағының ашылғандығын жария етті.

Келесі күні-ақ «Правда» газетінің кезекті санында: «Оңтүстік Маңғыстаудағы Жетібай алаңында қазылған №6 бұрғылау ұңғысынан аса қуатты мұнай фонтаны алынды. Бұл – Қазақстанда жаңа мұнайлы Маңғыстау аймағы ашылды деген сөз» – деп министрдің орынбасары Б.Н. Ерофеев пен геология басқармасының бастығы Н.А. Калинин қуана, елден сүйінші сұраған мақала жариялады.

Мұнайлы Маңғыстаудың мұнайының тарихы осылай басталады.

Естен кетпес атакты 1961 жылдың 5 шілдесінде алтыншы ұңғыдан атқан мұнай фонтаны Маңғыстаудың тарихындағы бүкілодақ көз тіккен үлкен тарихи оқиға еді. Жетібай поселкесінен алты-жеті шақырым қашықтықта орналасқан алғашқы мұнай фонтаны ашылған жерге

тұңғыш мұнай бұрқағын тоқтатуда үлкен ерлік көрсеткен алғашқы игерушілерге арналып, 1971 жылы ескерткіш орнатылды.

Тарихты адам жасайтынын мойындай отырып, осы жерде Маңғыстау мұнайының алғашқы бұрқағы атылған күнді көзімен көрген «Ленин», «Құрмет» ордендерінің, «ҚР-ның еңбек сіңірген жер қойнауын барлаушысы» төс белгісінің иегері, «Ақтау қаласының құрметті азаматы», бүгінде көзі тірі ардагер мұнайшы Жолдас Токжанов осы тарихи күн туралы былай деп айтқан болатын: «Бұл алтыншы ұңғыда болған еді, бұл күні Маңғышлаққа келген десантты бригадасының құрамындағы бұрғылау шебері Николай Петровтың бригадасы жұмыс істеп жатқан еді. Мұнай 2385 метр тереңдіктен шықты. Есімде, сол күні өз кезегімді тапсырып, поселкеге жете берген бойым еді, артынша ұңғыдан мұнай атқылап жатқанын және бізді кейін шақыртып жатқанын хабаршылардан естідік. Ұңғыға дейін әркім тапқан көлігімен самосвал, газиктермен келді. Қанат біткендей ұштық. Жетпей жатып фонтанның аузынан шығып жатқан гуілдеген дауыс естідік. Мұнай мен газдың фонтанының биіктігі таң қалдырды – елу-алпыс метр. Бұндай жағдай Маңғышлақта болмаған еді. Мұнайды күттік, кен жазық далада «қара алтынның» бар екендігіне сендік, бірақ фонтанға жол беруге болмайды. Бұл енді өндірістегі апат саналады, жалын отқа айналу қауіпі бар. Жеткенше біршама адам жиналған, арасында қызықтаушылар да бар. Тез арада бөтен адамдарды таратып, үш жүз метр радиуста күзет қойылды, барлығына қатаң тәртіп сақтауды және қауіпсіздік шараларын сақтауды – бірде бір бөтен адамды кіргізбеуді, темекі тартпауды, от жақпауды ескертті, егер бұл шаралар орындалмаса қиын жағдайдың болуы әбден мүмкін. Өртті кішкентай болсын ұшқын тудыруы мүмкін еді. Осы аумақта темекі тартқан адамды сотқа жіберер еді, – жағдай өте ауыр болды. Бірақ осында жұмыс жасағандардың барлығы жауапкершілікті түсінді.

Бұл үреймен араласқан қуаныш еді, – мұнай бар, Маңғышлақ мұнайы ашылды! Үмітіміз ақталды! Далада үш жарым жыл босқа жүрген жоқпыз! Бірақ қауіп тудырмау керек! Тез арада, қалай болса да ысырманы жауып, сексен градусты қайнап тұрған майлы қоймалжыңды фонтанды тоқтату керек! Алты адамнан екі бригада болып жұмыс істедік, жиырма минут сайын ауысып тұрдық. Ол кездері арнайы апаттық киімдер, каскалар және тағы да басқа қорғаушы жабдықтар болған жоқ. Үстімізге бар нәрсенің бәрін кидік, – бірнеше мақта шал-

барлар, күртелер, керзі етіктер. Бәрі соғыстағыдай болды. Тәуекелге бел будық, фонтанның астына барған әр адам оның арты немен аяқталуы мүмкін екенін білді. Бірақ олардың ешқайсысы кейін қайтпады. Мұнайға әбден малынды. Жиырма минуттан артық шыдатпады, атмосфералық қысым ыссыда 280-ден асып кетті. Фонтан астынан шыққан бұрғышыны медбике күтіп тұрды. Ол сол бойда көзімізді мұздай сумен жуып тұрды, кол астында басқа еш нәрсе болған жоқ. Кез келген минутта жалындап, отқа айналу қауіпі бар мұнай фонтанымен екі тәулік арпалыстық, яғни, бесінші – жетінші тамыз аралығында болып еді».

Сол тарихи оқиғаның бас-қасында болған, бұрқақты тоқтатушылар арасында екі вахтаға бөлініп, күш-қайрат көрсеткен мұнайшы, бұрғышылардың арасында Жолдас Тоқжановтың қарауына берілген Жүзбаев Тілеген, Науымов Кесікбай, Жанғалиев Әділ, ал Сабырбай Шонтыбаевтың вахтасында Азанбаев Қайып, Мұхатов Жігер, Өтегенов Кесікбай т.б. мұнайшылар болды.

№6 ұңғыда еңбек еткен бұрғылау шебері Николай Михайлович Петровтың бригадасының үш вахтасында бұрғышылар – Сабырбай Шонтыбаев, Бідән Қалиев, Бисенғали Бәжіков, (бұл азаматтың фамилиясы кей жерлерде Бажиков деп айтылады Қ.С.), Кемелхан Берікбосынов, бұрғышының көмекшілері – Қантөре Қуанышбеков, Оңғар Қабжанов, Шәкірт Саханов, мотористер Ізтұрған Сүйіндіков, Дәріш Тоқжанова, Қожахмет Қалдыбаев, Туфмухан Кенебаев, Ермұхан Таужанов, Ермұхан Қанатбаев, Атабай Төремұратов, Жосабай Қыстаубаев, жоғарыдағылар (верховой) Кесікбай Науанов, Сайлау Смағұлов, Кесікбай Өтегенов, Төлесін Өмірбаев, жұмысшылар Сергей Ливицкий, Михайл Жуковский, Найзабек Толтырбаев, Оңай Бұқабаев, машинистер – Рустем Жүзбаев, Атыраубай Аяғанов, слесарьлар – Мырзабек Оңғалиев, Иткүшік Байжанов, Қалабай Қыстаубаев, Аймағанбет Әлиевтер болды. Жетібай алаңындағы бұрғылау бригадаларының аға механигі Назар Сейтімбетов есімді жігіт болатын.

Мұнай бұрқағын басуға көмекке келген бұрғышылар – Әбіл Жақсымбетов, Қадір Қожахметов, Мұхтар Ерғалиев, Жігер Мұхатов, Жолдас Тоқжанов, Нұржау Тасмұратов, жұмысшылар – Санатбай Масатов, Борис Сүлейменов, П.Т. Шамрай, В.С. Керилус, Бақыт Бопылов, Сәмен Нұрқасанова, Сабыр Бисеновтер болатын.